

نشریه ادبیات تطبیقی
شماره: ۲۵-۸-۱۳۹۲

Journal of Comparative Literature

Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 13, No. 25, Winter 2022

Comparative Indian (Alankārā) and Islamic rhetoric*

Mojahed Gholami¹

1. Introduction

There was literature and poetry in Iran before Islam, and we have received works on this subject. However, nothing is left of the rhetorical works that probably written in those days. Hence, our information about them is limited to the remained references of some writers such as Al-Jahiz (776-868 AD), who reported the existence of a rhetorical writing in Pre-Islamic Iran called “Kārvand”. With the advent of Islam and doing the research on the mysteries of the eloquence and rhetoric of the Qur'an, the Islamic rhetoric formed by the efforts of muslims, in specific by Iranians. Over time, the Iranians also wrote books on rhetoric in Persian. In terms of content, these books were influenced by Arabic rhetorical books and they rarely disclosed new concepts. From the 16th to 18th centuries, in the era Safavids and Gurkhanids imperia (Great Mongol Empire), along with other rhetorical currents, a new rhetorical current formed. It was appeared through the adaptation of Indian (Alankārā) and Islamic rhetoric. In this process, aesthetic, rhythm, and recognizing the beloved in Indian poetry issues have been translated into Arabic and Persian. Also, the evidence from Arabic and Persian poetry has been presented for them.

2. Methodology

*Date received: 09/07/2021

Date accepted: 20/10/2021

1. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University, Bushehr, Iran. E-mail: Mojahed.Gholami@pgu.ac.ir.

This study is based on the analytic-descriptive method by using library research. The works which have been written in Persian and Arabic with the subject of comparison of Indian rhetoric with Islamic rhetoric during the 16th to 18th centuries are presented in the current investigation. After that, the presented issues in these books are considered by focus on the proposed issues in the Islamic rhetoric and the similarities and differences are analyzed.

3. Discussion

From the sixteenth to the middle of the eighteenth century, rhetorical works written in Arabic do not include the new subjects.

In these centuries, "looking at the books of the past and trying to teach, learn and finally annotate and possibly describe or summarize them" is common (Safa, 1999, V5/1: 414). This issue paved the way and it is closed to any innovations. The most prominent Persian rhetorical books, such as *Dastour al-Shoarā* by Mohammad Mazandarani, nicknamed Amani (d. 1682) and informed by Razi al-Din Muhammad ibn Muhammad Shafi'i, written in 1684 AD also contains the same subjects and elements that has already been seen in Arabic and Persian rhetorical books.

Among the currents that exist in the 16th to 18th centuries in the field of rhetorical writings and research in Iran and India in the Safavids and Gurkhanids (Great Mongol Empire), there is a new current: the comparative reading of Indian rhetoric, known as "Alankārā", with Islamic rhetoric and translation of issues of Indian prose and rhyme, aesthetics of Indian poetry and knowledge of Indian lover in Arabic and Persian and finding the evidence of Arabic and Persian literature for these. This current has two prominent faces:

- Mirza khan Ibn Fakhr Ol-din Muhammad, author of the *Tohfāt Ol-Hend* (1068-1118 AH).

- Mir Gholam Ali Azad Hosseini Waseti Belgerami (1116-1200 AH) Author of *Sebhat Ol-Marjan fi Asar Ol-Hendestan* (1177 AH) and *Ghezlan Ol-Hend* (1178 AH).

Tohfāt Ol-Hend was written during the time of Aurangzeb and apparently for Muhammad Azam, his third son. This prince was interested in Indian wisdom, art, and literature, and poets such as Bidel Dehlavi, Rasekh Serhendi, and Salem Keshmiri were associated with his court. *Tohfāt Ol-Hend* has seven chapters, all of which are very valuable in terms of identifying Indian culture and literature.

Sebhat Ol-Marjan fi Asar Ol-Hendestan is the first book of Azad Belgerami about comparative rhetoric and has four chapters. The third chapter of the *Sebhat Ol-Marjan* is a separate treatise on comparative Indian and Islamic rhetoric. The fourth chapter is also very useful for research in the comparative aesthetics of the beloved in Arabic and Indian poetry. *Ghezlan Ol-Hend* is also a summary of *Sebhat Ol-Marjan* and is written in Persian. The author of these two books, Azād Belgerami, was known as literate in his time. As Khan Arezou called him a "scientist and wise man" (Arezou, 2005: 42) and praised his poetry.

In comparing Indian rhetoric with Islamic rhetoric, notable issues are:

1. In Indian and Islamic rhetoric, simile has a special place. Of course, the simile in Indian and Islamic rhetoric is not exactly the same. For example, Arab scholars have divided the simile according to its sides, whether it is sensory or rational (Non-sensory) or different, and Indian literature has a different opinion (Azād Al-Belkerami, 2015: 231). Some of similies in Indian rhetoric have equivalent in the Islamic rhetoric. On the one hand, in Indian rhetoric, the categorize of similies are based on the concepts of verses. In light of this perspective, there could be possible to innovate a large number of similies.

2. In Indian and Islamic rhetoric, literary ornaments can also be compared; we see two groups of literary elements and ornaments in the comparative works of Indian and Islamic rhetoric:

In most cases, the literary ornaments are the abstract of verse concepts and in fact is a title for them.

Those that have existed in the Indian rhetoric from the beginning and those that have been created by the authors of those works. Literary ornaments in Indian rhetoric are often the summary of the content of the verses and the title for them. For example:

Al-Tosie (Order)

The narrator orders the person who fulfills her wish after death. In Indian rhetoric, there is a section called "Naika Behid" (Beloved Science) or knowing the types of Beloved. In Indian culture, "Naika" means "woman" and "Naik" means "man". "Behid", like the words "Veda" and "Wid", means "knowledge". We do not have such a thing in Islamic rhetoric. Among the Persian rhetorical works, the only work that is somewhat compatible with "Naika Behid" is *Anis Ol-oshaq* (757 AH) by Sharaf Ol-Din Rāmi. The author has said that "poets have

divided the beloved from head to toe in nineteen sections" (Rami, 1946: 3). Based on this view, he has examined the descriptions of the beauty of the beloved in nineteen sections and has given examples of Persian poetry for each. In Naika Behid, as in Indian Alankārā, the tendency is towards content issues and not towards formal and physical issues. In translating this art into Arabic and Persian, Indian writers have divided women into different types according to their moral and spiritual characteristics, age, treatment of friends etc.

3. Conclusion

One of the anonymous currents in the formation of Islamic rhetoric is the current that formed by creating an interaction between Indian with Arabic and Persian culture and literature in the Safavid (Timurid) period. This current is the adaptation of Indian rhetoric (AlNakārā) with Islamic rhetoric. In fact, it is the translation of rhetorical and expressive issues from Hindi to Arabic and Persian. The approach is as follows: after defining an Indian rhetoric to Arabic and Persian languages, they are given evidence of poetry in both languages. This movement has done by two famous literate including Mirza khan Ibn Fakhr Ol-din Muhammad and Mir Gholam Ali Azad Belgerami.

By comparative looking at ndian and Islamic rhetoric, we conclude that:

1. Some rhetorical beauties and ornaments are specific to Islamic rhetoric. However, some are specific to Indian rhetoric and some are common in both of them. Ferthermroe, sometimes the same Indian beauties and ornaments are not without equivalents in Islamic rhetoric. There are also topics that have not been discussed in Islamic rhetoric, but some types of verses can be used for aesthetic analysis.

2. In comparing Indian and Islamic rhetoric, it can be seen that Indian aesthetics is mainly concerned on the content issues of the verses rather than the formal and verbal issues.

Indian rhetoric also has a chapter called "Naika Behid", which can be called women's science or knowing the beloved. In this field, based on the content orientation of the poems, the beloved of poem from the prespective of sensual characteristics, age, and the way of behave with a friend are named and categorized. In translating Naika Behid into Arabic and Persian, due to social and cultural differences, it is necessary to make changes in the position of "Naika" and the gender of the beloved.

Key words: Comparative rhetoric, Indian rhetoric (Alankārā), Indian style, Naika Behid (Beloved Science), Tohfāt Ol-Hend, Sebhat Ol-Marjan fi Asar Ol-Hendestan, Ghezlan Ol-Hend

References [In Persian]:

- Abbas, S, H. (1994). "Mir Qolam-Ali Azad Belgerami and His Arabic Works". *Ayena-ye Pajouhesh*. (Vol.5.). (N.28.). October and November. Pp. 100-103.
- Arezou, S, A, A. (2005). *Majma Ol-Nafayes*. Emend. Mohaddes, M, H. Tehran: Association of Cultural Works and Honors Press.
- Arezou, S, A, A. (2002). *Atiye-ye Kobra va Mohebate Ozma*. Emend. Shamisa, S. Tehran: Ferdows Press.
- Azad Belgerami, M, Gh. (2003). *Qezlan Ol-Hend*. Emend. Shamisa, S. Tehran: Sedaye Moaser Press.
- Bahar, M, T. (2005). *Stylistics: History of the evolution of Persian prose*. Tehran: Amir Kabir Press.
- Fotouhi, M. (2006). *Literary Criticism in Indian Style*. (2nd Ed.). Tehran: Sokhan Press.
- Hafez, Sh, M. (1983). *Divane Hafez*. Emend. Natel Khanlari. P. (3rd Ed.). Tehran. Kharazmi Press.
- Mohammadi Malayeri, M. (2005). *Pre-Islamic Iranian culture and its effects on Islamic civilization and Arabic literature*. (5th Ed.). Tehran: Tous Press.
- Mirza khan ibne Fakhr Ol-din Mohammad. (1975). *Tohfāt Ol-Hend*. Emend. Ansari, N. (Vol. 1.). Tehran: Iranian Culture Foundation Press.
- Rami, Sh. (1946). *Anis Ol-OShagh*. Emend. Eqbal, A. Tehran: Iranian Works Publishing Association Press.
- Ripka, Y and Cooperators. (2002). *History of Iranian literature*. Trans. Shahabi, I. (2nd ed.). Tehran: Elmi va Farhangi.
- Saeb Tabrizi, M, A. (2012). *Divane Saeb Tabrizi*. Emend. Qahraman, M. (5th Ed.). Tehran: Elmi va Farhangi Press.

- Safa, Z. (1999). *History of Literature in Iran*. (10th ed.). Tehran: Ferdows Press.
- Shafii KadKani, M. (1996). *Imaginary Forms in Persian Poetry: A Critical Study on the Evolution of Persian Poetry Images and the Theory of Rhetoric Theory in Islam and Iran*. 6th. Ed. Tehran: Agah Press.
- Tafazzoli, A. (2007). *History of pre-Islamic Iranian literature*. Intro. Amouzgar, J. Tehran: Sokhan Press.

References [In Arabic]:

- Azad Al-Belgerami, Gh. A. (2015). *Sebhat Ol-Marjan fi Asare Hendestan*. Emend. Al-Tarihi, M, S. Beirut: Dar Ol-Rafedin Press.
- Al-Jahiz, A. (without date). *Al-Bayan v Al-Tabiin*. Beirut: Dar Ol-Kotob Al-Elmie Press.
- Salloum, D. (1981). *Articles on the History of Arabic Criticism*. Damascus: Ministry of culture and media.

نشریه ادبیات تطبیقی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید بهشتی کرمان

سال سیزدهم، شماره بیست و پنجم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

بلاغت تطبیقی هندی (الکنکار) و اسلامی*

مجاهد غلامی^۱

چکیده

با فراهم آمدن امکان گفتگوی فرهنگی - ادبی میان ایران و هند در دوره صفویان / تیموریان، مجال آن نیز پیش می آید که بلاغت هندی (الکنکار)، با بلاغت اسلامی تطبیق داده شود و محسّنات و مسائل زیبایی شناختی و بلاغی هندی همراه با پی آیه‌ای در «نایکابهد» (علم النسوان یا معشوق شناسی)، در تخطاب با بلاغت اسلامی در دو نمود عربی و فارسی‌اش، به زبان‌های فارسی و عربی برگردانده شود. در این باره سه کتاب بیشترین دستاوردها را داشته‌اند: *تحفة الهند* (۱۰۶۸-۱۱۱۸ق.) از میرزاخان ابن فخرالدین محمد و *سبحه المرجان فی آثار هندستان* (۱۱۷۷ق.) و *غزلان الهند* (۱۱۷۸ق.) از میرغلامعلی آزاد حسینی واسطی بلگرامی. به بویۀ معرفتی این جریان در بلاغت اسلامی و واکاوی ساحت‌های همانندی و ناهمانندی بلاغت هندی با بلاغت اسلامی، در این جستار که به شیوۀ توصیفی - تحلیلی فراهم آمده‌است، پس از به دست دادن شناخت‌نامه‌ای از آثار پیشگفته، نکات چندی از بیان، بدیع و نایکابهد (معشوق شناسی) هندی در تطبیق با بلاغت اسلامی و زیبایی شناسی معشوق شعر فارسی دیده و بررسی شده‌است. از جمله نتایج آنکه، در کنار محسّنات و صنعت‌های خاص بلاغت اسلامی و محسّنات و صنعت‌های مشترک میان بلاغت هندی با بلاغت اسلامی، که در نوع خود جذاب‌اند و کارایی‌های گوناگونی در قلمروهای ادبیات خلاق و پژوهش‌های ادبی دارند، گروهی از محسّنات و صنعت‌ها که خاص بلاغت هندی‌اند، عمدتاً محتوایی و معنایی‌اند؛ برای آن‌ها از شعر عربی و فارسی می‌توان شواهد فراوانی به دست داد و برخی از آنها را نیز می‌شود در تحلیل زیبایی - شناسانه شعر عربی و فارسی به کار برد.

واژه‌های کلیدی: بلاغت تطبیقی، بلاغت هندی (الکنکار)، سبک هندی، نایکابهد (معشوق شناسی)، *تحفة الهند*، *سبحه المرجان فی آثار هندستان*، *غزلان الهند*.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۰۷/۲۸

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۴/۱۸

Doi: 10.22103/jcl.2021.17864.3312

صص ۲۰۹ - ۲۲۹

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران.

mojahed.gholami@pgu.ac.ir

۱. مقدمه

در سده دهم تا میانه سده دوازدهم، آنچه که در بلاغت به زبان عربی نوشته شده و در بردارنده حرف تازه ای بوده باشد، جز به ندرت، وجود ندارد. در این سده‌ها، «نظر در کتاب‌های گذشتگان و کوشش در درس دادن، فراگرفتن، بازگفتن و سرانجام حاشیه و احیاناً شرح یا تلخیص آن‌ها» به مثابه عادت‌های مألوف (صفا، ۱۳۷۸، ج ۱/۵: ۴۱۴) راه را بر هر گونه نوآوری ای بسته است. فراوانی حاشیه‌ها و شرح‌هایی که در این دوره بر *مطول* و *مختصر* نوشته شده است، مثال زدنی است. نیز در سده‌های یادشده برجسته‌ترین کتاب‌ها در بلاغت که به فارسی نوشته شده باشد، *دستورالشعرا* از محمد مازندرانی، متخلص به امانی (ف ۱۰۶۱ ق.) و *مطلع* از رضی الدین محمد بن محمد شفیع، تألیف یافته به سال ۱۰۶۳ قمری است. این آثار عمدتاً در بردارنده همان مسائلی اند که پیش از این در کتاب‌های بلاغت عربی و فارسی بارها و بارها تکرار شده‌اند.

گویا چشم‌های مان فقط باید به افق‌های شبه قاره دوخته شده و از ادبای آن سامان انتظار داشته باشیم که در زمینه بلاغت طرحی نو در اندازند. این انتظار، بی پاسخ نمانده است. اما از نابخشودنی، همچنانکه به ادبیات دوره صفویه تا مدت‌ها به عنوان «ادبیات منحنط» (ریپکا و همکاران، ۱۳۸۱: ۴۱۲) نگریسته می‌شد، آثاری که چه در ایران و چه در هند نوشته شده و قابل پیوند دادن با دانش‌های ادبی‌ای از قبیل بلاغت و نقد ادبی‌اند، هنوز در خور قدر و قیمت‌شان واکاوی و بلکه معرفی نشده‌اند. از این رو، از جمله هدف از جستار پیش رو آن بوده است که جریان تطبیق بلاغت هندی با بلاغت اسلامی، بیش از کارهای ارزشمند اما انگشت‌شمار قبلی درباره آن‌ها، معرفی و بررسی گردد.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

در کنار جریان‌هایی که در سده‌های دهم تا دوازدهم در زمینه تألیفات و تحقیقات بلاغی در ایران دوره صفوی و هند دوره گورکانی وجود دارد، یک جریان تازه‌گی و طرفگی ویژه‌ای دارد و آن، جریان بازخوانی تطبیقی بلاغت هندی، موسوم به «الَنکار» (Alankāra)، با بلاغت اسلامی و برگرداندن محسنات و مسائلی از عروض و قافیه هندی، بیان و بدیع هندی و معشوق‌شناسی هندی به زبان عربی و فارسی و یافتن شواهدی از ادب عربی و فارسی برای آن‌هاست. در پیوند با این جریان، به ویژه سه کتاب را باید پیش چشم داشت: *تحفة الهند* (۱۰۶۸-۱۱۱۸ ق.)، *سیحۃ المرجان فی آثار هندستان* (۱۱۷۷ ق.) و *مخولان الهند* (۱۱۷۸ ق.). «نایکابهد» یا دانش معشوق‌شناسی به عنوان پی‌آیه‌ای جا افتاده در بلاغت هندی، مابه‌ازای مرسوم در بلاغت اسلامی ندارد. اما آرایه‌های بیانی‌ای از قبیل تشبیه و استعاره و نیز برخی صنعت‌های بدیعی، در بلاغت هندی و بلاغت اسلامی هست که بازخوانی تطبیقی‌شان خالی از مزه نیست.

۲-۱. پیشینه پژوهش

سید حسن عباس، از پژوهشگران هند، در کتاب *احوال و آثار میرغلامعلی آزاد بلگرامی* (۱۳۸۴) به مثابه جامع ترین شناخت نامه از آزاد، پس از نگاهی به وضعیت سیاسی، اجتماعی و ادبی شبه قاره در سده دوازدهم، به احوال و آثار آزاد بلگرامی پرداخته و گزارشی از نسخه های موجود از آثار وی به دست داده است. مصحح *تحفة الهند* نیز در مقدمه کتاب، تا جایی که اسناد و مدارک یاری می داده اند، میرزاخان ابن فخرالدین محمد را معرفی نموده و درباره اهمیت کار وی توضیحاتی داده است. همچنین معرفی و بررسی مسائل بلاغی و نقد ادبی که در دوره روایی سبک هندی در آثار گوناگونی و از جمله *تحفة الهند* و *سیحۃ المرجان* بازتاب یافته است، به ویژه می شود از کتاب *نقد ادبی در سبک هندی* (ویراست دوم، ۱۳۸۵)، نوشته محمود فتوحی رودمعجنی سراغ گرفت. در این کتاب، از آزاد بلگرامی در شمار منتقدان ادبی عصر نام برده و به آرای ادبی و بلاغی وی و نظرهای موافق و مخالف درباره اش توجه داده شده است.

۳-۱. ضرورت و اهمیت مسئله

در سده ها و سال هایی که بر عمر بلاغت در ایران گذشته است، علاوه بر آنکه کتاب های بلاغی فارسی با پیش چشم داشتن کتاب های بلاغی عربی و حتی گاه با استشهاد به همان شواهد ابیات عربی نوشته شده است، پژوهش های بلاغی و واکاوی زیبایی شناسانه اشعار فارسی نیز با ارجاع به مسائل و موضوعات مطرح در آن کتاب ها صورت گرفته است. هیچگاه چنانکه باید بلاغت اقوام دیگر واکاوی نشده و مسائل و موضوعات آن ها در تطبیق با بلاغت اسلامی بررسی نگریده است؛ حال آنکه بلاغت اقوام دیگر نیز دربردارنده مسائلی اند که در فریه نمودن دانسته های بلاغی ما و به دست دادن آرا و ایده هایی تازه برای تحلیل زیبایی شناسانه اشعار فارسی، به کار توانند آمد. در این میان، بلاغت هندی (النکار) به دلیل مشترکات فرهنگی و زبانی ای که این سرزمین خاصه در گذشته های دور با ایران داشته است، جایگاه ویژه ای دارد.

۲. بحث و بررسی

ادبیات هند و زبان سانسکریت، از جمله ادبیات و زبان های دارای بلاغت است. می نماید که پیشینه تألیف نخستین رساله های النکار و آرایه ایده ها و آرا درباره بیان و بدیع شعر هندی به سده هفتم میلادی برسد. در این سده است که رساله های کاویاداشا (Kāvyaarca) یا *آیینة شعر*، توسط دانداین، و کاویالانکارا (Kāvyaṅkara) یا *آرایش شعر*، توسط بهاماها نوشته می شود و با این آثار بحث های نظری در بلاغت هند، که به تدریج شامل آرایه درباره انواع، محسنات و عیوب شعر می گردد، بنیان گذارده می شود.

به دلایلی علی‌رغم ریشه‌های مشترک فرهنگی و زبانی، آن تعاملی که میان ادبیات و زبان فارسی با ادبیات و زبان عربی صورت گرفته است، هیچگاه با آن گستردگی و پیوستگی میان ادبیات و زبان فارسی با ادبیات هندی و زبان سانسکریت به وجود نیامده است. مشخصاً در سده‌های دهم تا دوازدهم هجری، زمینه تعاملی چنین فراهم می‌آید که از برکاتش، ایجاد بلاغت تطبیقی هندی و اسلامی است. توضیح درباره درستی اصطلاح «بلاغت اسلامی» و نادرستی اصطلاح «بلاغت عربی»، در آیه‌ای است بر واکاوی زوایای این تعامل.

۱-۲. بلاغت اسلامی و نه بلاغت عربی

اگر به ویژه پی‌آیه تألیفات و تدقیقات شرق‌شناسان از وجود شعر در ایران پیش از اسلام آگاهی و به بخش‌هایی از آن میراث از میان رفته دسترسی یافته‌ایم، از بلاغت در ایران پیش از اسلام تقریباً نه چندان چیزی می‌دانیم و نه چندان چیزی در دست داریم. البته در این باره صداهایی از اسناد تاریخی و ادبی به گوش می‌رسد؛ مانند صدای جاحظ (۱۶۰-۲۵۵ق). در *البيان والتبيين*. جاحظ که از وی با عنوان «بزرگ‌ترین ناقد ادبی فرهنگ اسلامی» (سلوم، ۱۹۸۱م: ۱۲۲) نام برده‌اند، در این کتاب، از نوشته‌ای از ایرانیان پیش از اسلام به نام *کاروند* سخن به میان آورده و بی‌آنکه خود آن را دیده باشد، از قول برخی گفته است: هر کس می‌خواهد بلاغت را دریابد، غرایب کلام را بشناسد و در لغت مهارت یابد کتاب *کاروند* را بخواند.^۱ (جاحظ، من دون تاریخ، ج ۳: ۵) تفضلی از *کاروند* پی‌آیه ادبیات پهلوی سخن گفته است و برمی‌آید که در نظر وی این کتاب باز بسته به ایران دوره ساسانی و به زبان پهلوی (پارسیک) بوده است. (نک. تفضلی، ۱۳۸۶: ۳۱۴) شادروان بهار دور نمی‌داند که *کاروند* به زبان دری بوده باشد (نک. بهار، ۱۳۴۵، ج ۱: ۲۸۶) و از اینکه این دید و داوری را هنگام بحث درباره احتمال وجود آثار منثور فارسی در سده‌های نخست هجری ابراز داشته است نیز برمی‌آید که وی *کاروند* را از نوشته‌های دوره اسلامی گمان کرده و آن را دلیلی بر وجود آثاری به نثر فارسی پیش از زمان نوح بن منصور سامانی دانسته است. گذشته از اشاره جاحظ و نیز اشارات دیگران در کتاب‌های عربی نخستین سده‌های اسلامی به آشنایی ایرانیان با بلاغت و توانایی‌شان در آن، وجود ظرایف بلاغی و زیبایی‌شناختی در آثار برجای مانده از آن روزگاران، بر وجود بلاغت در ایران پیش از اسلام و وجود قواعد و رسوم بلاغی‌ای که آثار را هرچه بلیغ‌تر و زیباتر متجلی سازد (نک. محمدی ملایری، ۱۳۸۴: ۳۲۸)، گواهی می‌دهد. با وجود این‌ها، بلاغتی که نقداً در دست ما ایرانیان است و ادبیات گرانسنگ مان از دریچه آن دیده و بررسی شده می‌شود، بلاغت دوره اسلامی است، با تأثیرپذیری‌هایی که احتمالاً از بلاغت پیش از اسلام داشته است.

نامیدن بلاغتی که ما ایرانیان داریم به «بلاغت ایرانی»، همان قدر متعصبانه و ناشیانه است که نامیدن آن به «بلاغت عربی». به اعتبار برخوردار بودن تاریخی ادبی ما از آثار ارجمند

بلاغی ای که به زبان فارسی توسط محمدبن عمر رادویانی، رشیدالدین وطواط، شمس قیس رازی، شرف‌الدین رامی، شمس فخری اصفهانی، واعظ کاشفی و ... تا شمس‌العلمای گرکانی، محمدخلیل رجایی، نصرالله تقوی، جلال‌الدین همایی و پس از این‌ها نوشته شده است، نمی‌شود از بلاغت ایرانی سخن گفت؛ به این دلیل استوار و ساده که خاستگاه این بلاغت، کلام‌الله مجید و ادبیات عربی بوده است. اما قطعاً نیز نمی‌شود این بلاغت را بلاغت عربی نامیده و مقوله‌ای وارداتی به‌شمار آورد؛ زیرا بسیاری از شناخته‌شده‌ترین چهره‌های این بلاغت که در شکل‌گیری آن تأثیری بسزا داشته‌اند، ایرانی بوده‌اند؛ کسانی چون عبدالقاهر جرجانی، سراج‌الدین سکاکی و سعدالدین تفتازانی. در آن سده‌ها و سال‌ها مخاطب، جهان اسلام بوده است و زبان علم نیز زبان عربی. اصطلاح «بلاغت فارسی» نیز اگرچه از «بلاغت ایرانی» سنجیده‌تر است، اما بی‌اشکال نیست؛ چرا که نام‌گذاری بلاغتی که داریم به بلاغت فارسی، از سویی میان آن با مبادی و مبانی‌اش فاصله می‌اندازد و از سویی دیگر امکان آن را فراهم می‌آورد که در مقابل باز به اعتبار زبان و به اشتباه چیزی به نام بلاغت عربی مطرح باشد. بنا بر آنچه گفته شد، بهتر آنست که اصطلاح «بلاغت اسلامی» (که دو نمود عربی و فارسی دارد) را جایگزین همه گزینه‌های موجود و محتمل بکنیم.

۲-۲. شناخت‌نامه جریان تطبیق بلاغت هندی با بلاغت اسلامی

کسانی که در دوره صفوی/ تیموری در بلاغت تطبیقی، مشخصاً بلاغت تطبیقی هندی و اسلامی، ابراز نظری نموده و چیزی نوشته‌اند، از تعریف یا تفریس بلاغت هندی آن خواسته‌اند که محسنات هندی را به زبان عربی و یا به زبان فارسی برگردانده و با تأملات گاه‌به‌گاه بر سر تفاوت‌ها و شباهت‌های محسنات ادبی در ادبیات هندی، عربی و فارسی برای آن محسنات شواهدی از شعر عربی و فارسی پیدا کنند. این کار البته قدر دانستنی است و سگه آن به‌ویژه به نام دو تن خورده است:

- میرزاخان ابن فخرالدین محمد، نویسنده *تحفة الهند* (۱۰۶۸-۱۱۱۸ق.).

- میرغلامعلی آزاد حسینی واسطی بلگرامی (۱۱۱۶-۱۲۰۰ق.). نویسنده *سیحۃ المرجان فی آثار هندستان* (۱۱۷۷ق.) و *مخزلان الهند* (۱۱۷۸ق.).

تحفة الهند از یادگارهای عهد اورنگ زیب است و می‌نماید که برای سومین پسر وی، محمداعظم، نوشته شده است. این شاهزاده به حکمت، هنر و ادبیات هندی علاقه‌مند بوده و شاعرانی چون بیدل دهلوی، راسخ سرهندی و سالم کشمیری به دربار وی رفت و آمد داشته‌اند. کتاب، هفت باب دارد که همه از نظر گاه‌شناسایی فرهنگ و ادبیات هندی بسیار ارزشمند است: (۱) در علم پنگل یا عروض اهل هند، (۲) در علم تک یا قافیة اهل هند، (۳) در علم الکنار یا بلاغت اهل هند، (۴) در علم سنگاررس یا عاشق و معشوقی، (۵) در علم

سنگیت یا موسیقی اهل هند، ۶) در علم کوک یا معرفت اقسام زن و مرد و صحبت داشتن و معاشرت و مباشرت با زنان، ۷) در علم سامدریک یا قیافه‌شناسی. از نویسنده کتاب، میرزاخان ابن فخرالدین محمد، جز چیزهایی از فرزاندگی و دانش دوستی که از نوشته‌اش برمی آید، نمی دانیم. وی به وجود آورنده دستور زبان هندی میانه (برج بهاشا) بوده است.

در مقابل، از آزاد بلگرامی چه از راهگذر نوشته‌های خود وی (تذکره‌های سرو آزاد، خزانه عامره، ید بیضا، ضوء الدراری در شرح صحیح بخاری، دواوین اشعار عربی و فارسی و مآثر الکلام در تاریخ بلگرام و حسب حال عرفا و علمای آنجا و ...) و چه از راهگذر آنچه معاصرانش درباره‌اش نوشته‌اند و مبنای تحقیقات بعدی درباره آزاد قرار گرفته، اطلاعات مان بسیار بیشتر است. خان آرزو اگرچه آزاد را از نزدیک ندیده بوده است، اما وی را «مردی فاضل و عالم» (آرزو، ۱۳۸۴: ۴۲) قلمداد نموده و شعر وی را ستوده است. *سیحۃ المرجان فی آثار هندستان*، نخستین کتاب آزاد در حوزه بلاغت تطبیقی، در چهار فصل نوشته شده است؛ فصل‌های اول و دوم، «فی ما جاء من ذکر الهند فی التفسیر و الحدیث» و «فی ذکر العلماء»، چنانکه از عنوان‌های شان برمی آید، ستایش‌نامه‌هایی اند از هند و دانشمندان هندی. این دو فصل را «سیدشمس‌الدین حسنی الحسینی بنارسی به دستور راجا ایسر پرساد در سده نوزدهم به فارسی برگردانده است و نسخه منحصر به فرد این ترجمه در کتابخانه خدابخش پنتا (هند) موجود است.» (عباس، ۱۳۷۳: ۱۰۱) در پیوند با جستار پیش رو، آنچه ارج و ارز دارد فصل‌های سوم (دربردارنده پنج مقاله) و چهارم (دربردارنده چهار مقاله) کتاب است؛ فصل سوم *سیحۃ المرجان*، یکبارگی رساله‌ای در بلاغت تطبیقی هندی و اسلامی است. فصل چهارم نیز به‌ویژه برای پژوهش در زیبایی‌شناسی تطبیقی معشوق شعر عربی و هندی بسیار کارآمد است. سیاهه مقالات فصل سوم کتاب، چنین است:

المقالة الاولى: فی المحسنات التي نقلتها عن الهندية الى العربية.

المقالة الثانية: فی المحسنات التي استخرجها المؤلف.

المقالة الثالثة: فی نوع من مستخرجات الامير خسرو الدهلوی (ابوقلمون و ثمانية انواع

قديمات: التدارك / التلميح / التعمية / التاريخ / الزير / البيئات / دائرة التاريخ / التصغير).

المقالة الرابعة: فی النوعين المختصين بالعرب: حسن التلخيص / استخدام المظهر.

المقالة الخامسة: فی القصيدة البديعية.

با این توصیفات، *مخزلان الهند* کوتاه‌شده و فارسی‌شده فصل‌های سوم و چهارم *سیحۃ المرجان* است. آگاهی ستودنی آزاد از دو زبان عربی و فارسی و ادبیات و بلاغت هر این دو زبان، از جای جای آثارش پیداست. کتاب *شفاء العلیل فی اصلاح کلام ابوالطیب المنتبئی* که نقدی بر اشعار این شاعر طراز اول عرب و ذکر اشتباهات معانی و بیان در شعر وی است، به تنهایی از اعتماد به نفس آزاد در اشراف بر ادبیات و بلاغت عرب خبر

می‌دهد. وی در *غزلان الهند* علاوه بر گزارشی کوتاه از تاریخ تکوین بلاغت در اسلام، زیر صنعت «الوفاق» مطالبی را از *مفتاح العلوم* سگاکاکی و *مطول* تفتازانی بازآورده است. به وطواط التفاتی ویژه دارد و جدا از آنکه در *سبحه المرجان* شناخت‌نامه کوتاهی از وی به‌دست‌داده، در *غزلان الهند* با بازآوری رباعی امیر معزی از *حدایق السحر*، بر تشخیص وطواط از نوع تشبیهی که در این رباعی هست، خرده گرفته.

از ویژگی‌های آزاد بلگرامی آن است که به موازات تطبیق بلاغت هندی با بلاغت اسلامی (به دو زبان عربی و فارسی)، به برخی شباهت‌ها و تفاوت‌های فرهنگی و ادبی، توجه و در این باره یادآوری‌های نغزی نموده‌است. از جمله آنکه به درستی، ردیف و حاجب را مختص شعر فارسی و مایه زیب و زینت آن دانسته و گفته‌است: «به سبب ردیف، تنوع شعر فارسی از دایره انحصار بیرون است و در شعر عربی ردیف نیست مگر به تبعیت فرس، اما لطف نمی‌دهد.» (آزاد بلگرامی، ۱۳۸۲: ۳۰) یا آنکه عمده لطف صنعت‌های «صرف الخزان» و «براعه الجواب» را در زبان عربی و هندی دانسته و درباره «استخدام مضمّر» نیز بر آنست که برخلاف زبان عربی، در زبان فارسی پُر بی‌مزه واقع شده است. با وجود این، داوری‌های وی همه جا نیز درست نیست.

۲-۳. اُپمان (تشبیه) و نگر جا دهیوسان (استعاره) در بلاغت هندی و بلاغت اسلامی

در آثار تطبیقی بلاغی هندی و اسلامی، از زیرشاخه‌های دانش «بیان»، به «تشبیه» بسیار توجه شده است، چه در گروه محسناتی که از آغاز در بلاغت هندی وجود داشته و چه در گروه محسناتی که از مخترعات نویسندگان بوده‌است. در بلاغت هندی، تشبیه را «اُپمان» (با نون مغنونه)، مشبه را «اُپمی» (/اُپمیو) و مشبه‌به را «اُپمان» (با نون مفتوحه) می‌گویند. در تفاوت تشبیه در بلاغت هندی و اسلامی، به این نکته توجه داده‌اند که علمای عرب تشبیه را به اعتبار طرفین آن که حسی یا عقلی یا مختلف باشد تقسیم نموده‌اند و ادبای هند به اعتبارات دیگر (آزاد البلگرامی، ۲۰۱۵: ۲۳۱). برای گروهی از تشبیهاتی که در بلاغت هندی هست، معادل یا مشابهی از بلاغت اسلامی به دست می‌توان داد. بنا بر یک گونه‌بندی، تشبیهات در بلاغت هندی عبارتند از:

- ۱- مُکه اُپمان: تشبیهی که در بردارنده ادات تشبیه باشد (معادل تشبیه مطلق یا صریح).
- ۲- اُپت اُپمان: تشبیهی که ادات تشبیه از آن محذوف باشد (معادل تشبیه محذوف الادات).
- ۳- مالو اُپمان: تشبیهی که در آن علاوه بر مشبه و مشبه‌به، لوازم و لواحق مشبه نیز به لوازم و لواحق مشبه‌به، تشبیه شده باشد (تقریباً معادل تشبیه ملفوف).
- ۴- سرنکھلا اُپمان: تشبیهی که در آن مشبه را به مشبه‌به تشبیه کنند و سپس مشبه‌به را مشبه قرار داده و به مشبه‌به دیگر تشبیه کنند و ... انتهى.

۵- اَنّی اُپمان: تشبیهی است که در آن مشبّه و مشبّه‌به، یک چیز باشد.
 ۶- اُپمی اُپمان: تشبیهی که در آن مشبّه فقط یک مشبّه‌به داشته باشد.
 آزاد، اَنّی اُپمان را «تشبیه الشیء بنفسه» نام گذاشته و برای آن از جمله به این بیت نظامی
 استشهاد
 کرده:

گزین کرده هر دو عالم توئی چو تو گر کسی باشد آن هم توئی

(آزاد بلگرامی، ۱۳۸۲: ۳۸)

محمود فتوحی سه نوع از این تشبیهات را بی آنکه دقیقاً مشخص نموده باشد معادل تشبیه
 کنایه، تشبیه صریح و تشبیه معکوس دانسته است (نک. فتوحی، ۱۳۸۵: ۱۴۵). می‌نماید که
 وی «مکه اُپمان» را معادل تشبیه صریح، «اُپت اُپمان» را معادل تشبیه کنایه و «سرنکها
 اُپمان» را معادل تشبیه معکوس دانسته است. در این صورت، سهو کوچکی روی داده است؛
 چه، تشبیه معکوس در بلاغت اسلامی چنین ساختاری دارد:

$$A=B \leftarrow B=A$$

و این با ساختار «سرنکها اُپمان» در بلاغت هندی همخوانی ندارد:

$$D=C \leftarrow C=B \leftarrow B=A$$

این نوع تشبیه را می‌شود «تشبیه متتابع» نام گذاشت.

عجیب آنکه میرزاخان، «بتر کتا لنکار»، «پر کنیسا نتهابهان» و «جدیارت» را که گونه‌هایی از
 تشبیه‌اند، از بخش تشبیهات جدا کرده و در بخش صنعت‌های شعری آورده است!
 این نیز گفته شود که اعتباراتی که در بلاغت هندی اساس گونه‌بندی تشبیهات است
 چنان گسترده‌گی ای دارد که می‌شود سیاهه بلندبالایی از انواع تشبیه به دست داد. این
 اعتبارات، تقریباً همگی محتوایی و معنایی‌اند. مثلاً اگر ادعا شود که مشبّه عین مشبّه‌به است
 و برای این برهانی قرار داده شود، «تشبیه البرهان» است:

لو لم یکن اقحونا نغر مبسمه ما کان یزداد طیباً ساعة السحر

(آزاد البلگرامی، ۲۰۱۵: ۲۳۳)

یا اگر با دیدن مشبّه‌به، مشبّه به یاد آید، «تشبیه الذکر» است:

بر سرِ سروِ سهی، بال تدروی دیدم شکن طرف کلاه تو به یادم آمد

(آزاد بلگرامی، ۱۳۸۲: ۴۰)

چنانکه می‌بینید با هزینه کردن مقداری ذوق می‌شود تعداد زیادی از این قبیل تشبیهات
 اختراع کرد. به‌ویژه در شعر سبک هندی به دلیل ویژگی مدعا- مثلی ایات و ارتباطی که

میان طرفین محسوس و معقول ایبات است، اختراع تشبیهات تازه که خوش آیند بلاغتِ هندی باشد کار دشواری نیست. نمونه را با تورق نویسنده این جستار در شعر صائب:

تشبیه النزول

آن است که مشبه، به مرتبه مشبه‌به نرسد و نزول کند به مرتبه مشبه‌بھی که از متعلقات مشبه‌به اول باشد. شاهد:

خود را چو آفتاب نکردی به نور عشق
باری چو سایه در قدم آفتاب باش

(صائب تبریزی، ۱۳۹۱، ج ۵: ۲۴۲۷)

و یا:

تشبیه لاینفع

آنست که در رسیدن مشبه به مشبه‌به از جهتی، آن را از جهت دیگر فایده‌ی نباشد. شاهد:
چه سود از اینکه چو یوسف عزیز خواهم شد
مرا که عمر به زندان گذشت و چاه تمام

(همان: ۲۷۵۹)

و همچنانکه تفاوت محیط بر تشبیهات شعر فارسی و عربی تأثیر گذاشته و در جاهایی شناسایی خاستگاه تصویرهای شعری را امکان‌پذیر ساخته، تشبیهات شعر هندی نیز از تأثیرات محیطی برکنار نمانده است. یکی از ادبای برجسته هند با توجه به این جنس «قرارداد»ها بیان داشته است که:

هرچند تشبیه اشتراک دو چیز است در وصفی، لیکن مطلق وصف نیست؛ بلکه آنچه قرارداد آن مردم باشد. مثلاً شعرای پارس، رنگ طلا را تشبیه به روی عاشق می‌کنند به خلاف شعرای هند؛ اینان چشم را به ماهی تشبیه دهند به خلاف پارسیان؛ و تازیان زلف را به انگشت به خلاف پارسیان. (آرزو، ۱۳۸۱: ۶۵)

در بلاغت هندی، «نگرجا دهیوسان» معادل استعاره مصرّحه در بلاغت اسلامی است. قابل تأمل است که در بلاغت هندی نیز «نگرجا دهیوسان» یا همان استعاره، بر مبنای ژرف ساخت تشبیهی‌اش تعریف می‌شود و نه بر مبنای مجاز مرسل: «نگرجا دهیوسان: [...] آن النکاری بود که اُپمیو در ضمن اُپمان باشد و همان اُپمان مذکور شود و مراد از آن، اُپمیو باشد.» (میرزاخان ابن فخرالدین محمد، ۱۳۵۴: ۲۷۵)

۲-۴. صنعت‌های بدیعی در بلاغت هندی و بلاغت اسلامی

از یک نظر گاه در آثار تطبیقی بلاغت هندی و اسلامی با دو گروه از محسنات و صنعت‌های ادبی روبروایم: آن‌ها که از ابتدا در بلاغت هندی وجود داشته‌اند و آن‌ها که

ساخته و پرداخته نویسنده‌گان آن آثارند. هر این دو گونه، در آثار آزاد بلگرامی، چه در *سبحة المرجان* که عربی است و چه در *غزلان الهند* که فارسی است، محسنات و صنایعی اند معنایی و محتوایی (چنانکه پیشتر در مورد تشبیهات گفته شد). بسیار وقت‌ها آنچه که بدان صنعت گفته شده، موضوع و چکیده تک‌واژگانی محتوای ابیات است؛ یک‌گونه گونه‌شناسی موضوعی. مثلاً:

التوصیه

آنست که گوینده امر کند شخصی را که پس از مرگ خواسته وی را برآورد:
فَإِنْ مِتُّ فَأَنْعِنِي بِمَا أَنَا أَهْلُهُ وَشُقِي عَلَيَّ الْجَيْبَ يَا ابْنَةَ مَعْبَدٍ

(آزاد البلگرامی، ۲۰۱۵: ۲۷۵)

و از همین قبیل است صنعت‌های «التأویل»، «التقوی»، «الغبطه»، «المزاح»، «التفأؤل»، «الغصب»، «النذر»، «جرثقیل» و ... البته همیشه تشخیص موضوع و صنعتی که می‌تواند نماینده آن باشد آسان نیست. چنانکه این بیت از صائب:

عشق می‌چیند ز دل‌سوزی بلای حسن را در دل بلبل خلد خاری که در پای گل است

از این رو که در آن «علت تأثیر نکند در آنچه علت اوست و تأثیر کند در غیر او» (آزاد بلگرامی، ۱۳۸۲: ۵۶)، دارای صنعت «الاعتساف» است.

در جایگاه تطبیق صنعت‌ها، «عکس المخالطه» و «الاعتذار» در بلاغت هندی به حسن تعلیل مانده است؛ «الخارق» به اغراق؛ «صرف الخزانة» به استخدام؛ و «التشبیح» به افتنان. از آنجا که برخلاف آزاد، میرزا خان تعمّدی در حذف محسنات و صنعت‌های مشترک بین بلاغت اسلامی و هندی نداشته، معادل‌های بیشتری از محسنات و صنعت‌های هندی برای محسنات و صنعت‌های عربی-فارسی را به ما شناسانده است. سیاهه کردن تمامی این موارد، جاگیر است و به ناگزیر به برخی‌شان اشاره‌ای می‌شود:

۱. جَمکالکنکار: تکرار لفظِ هر تُک (مصراع) در آن تُک با اختلاف معنا (معادل جناس تام).
۲. سکارن ات پریچها: شاعر توطئه کند و آن را با توجیه پذیرفتنی گرداند (حسن تعلیل).
۳. اُنکرمان النکار: در صدر کلام ذکر چند چیز کنند و به ترتیب وصف هر کدام را بیاورند (معادل لفّ و نشر مرتب).
۴. سندیها لنکار: در دو چیز تردید کنند و سخن به شکّ و ظنّ گویند (معادل تجاهل العارف).

۵. سَرَب تو بهدرا النکار: حروف یک لفظ را منقلب کنند، همان لفظ حاصل شود با همان معنا (معادل قلب مستوی).

۶. سینکهاو لوکن النکار: باز آوردن الفاظ یک نیمه تُک (مصراع) در نیمه دیگر؛ یا الفاظ یک تُک در تُک دیگر (معادل طرد و عکس).

تعدادی صنعت نیز هستند که از مخترعات نویسنده‌اند، اما در قیاس با صنعت‌های اختراعی آزاد بلگرامی ابتکار و ذوق چندانی در شان نیست و رونوشت‌هایی از ردالعجز علی الصّدر، ترصیع و انواع قلب‌اند.

۲-۴-۱. جات برن النکار

تا چند دهه پیشتر «خیال» یا «تصویر»، جوهره اصلی شعر به شمار می‌آمد و باور آن بود که «اگر از هر شعر مؤثر و دل‌انگیزی، جنبه خیالی آن را بگیریم، جز سخنی ساده و عادی که از زبان همه کس قابل شنیدن است، چیزی باقی نمی‌ماند.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۵: ۵) با انتشار نظریه‌های فرمالیستی و تغییر شاخص‌های ادبیّت (Literariness)، گزاره‌های نوین رستاخیز زبانی، آشنایی زدایی و هنجارگریزی تا مدتی (و برای برخی تا اکنون)، جای خیال و تصویر را گرفت. با وجود این، همچنان بنا بر معییری میان زبان ادبی و زبان روزمره که به واقعیت بیرونی ارجاع می‌دهد، تفاوت گذاشته می‌شود. طرفه آنکه در بین صنایع هندی، صنعتی هست که بر از میان برداشتن فاصله شعر با واقعیت دلالت دارد و پیشنهاد می‌شود به «بیان رئالیستی» معادل‌سازی گردد. بنا به تعریف میرزاخان، جات برن النکار، «النکاری بود که سخن بی تکلف و تصرف و بی ساخته و پرداخته بلامبالغه و اغراق بیان واقع باشد؛ چنانکه مصنف کتاب گفته است:

کشیده سرمه به چشم و به زلف شانه زده

شراب خورده نگار آمد و به بزم نشست»

(میرزاخان ابن فخرالدین محمد، ۱۳۵۴: ۲۸۰)

۲-۴-۲. دینیاوار النکار

در بلاغت هندی صنعت‌هایی هست که برابر نهاده‌ای در بلاغت اسلامی ندارند و در تحلیل بدیعی شعر فارسی می‌شود از آن‌ها بهره برد. مثلاً ما بیت زیر را که در آن واژه «باقی»، هم در پیوند با ماقبل و هم در پیوند با مابعد خوانده تواند شد و هر بار معنای دیگری تواند داشت، قابل «دوگانه‌خوانی» می‌دانیم:

عرضه کردم دو جهان بر دل کار افتاده بجز از عشق تو باقی همه فانی دانست

(حافظ، ۱۳۶۲: ۱۱۴)

حال آنکه در بلاغت هندی، صنعت دِیِنیادُوار النکار، برای توجّه دادن به چنین شگردی ساخته شده است. بنا بر تعریف و شواهد هندی‌ای که به دست داده شده، دِیِنیادُوار النکار آنست که شاعر واژه‌ای را به کار ببرد که با دو معنا به عبارت‌های ماقبل و مابعد خود ملحق تواند شد.

۲-۵. نایکابھید (معشوق‌شناسی)

در زبان هندی «نایکا» به معنای «زن» و «نایک» به معنای «مرد» است. «بھید» نیز مانند واژه «ودا» و «وید»، به معنای «دانش» است. البته در برابر نهادن نایکابھید به معشوق‌شناسی، آسان‌گیری‌ای با توجّه به تفاوت‌های فرهنگی - ادبی صورت گرفته. چه، در فرهنگ و ادب غنایی هندی، زن در مقام عاشقی است و مرد در مقام معشوقی؛ بیتابی و نیاز از جانب زن است و عتاب و ناز از جانب مرد. اولاً به دلایلی که پرداختن بدانها بیرون از مجال این جستار است، شاهدبازی و عشق مذکر و زیبایی‌شناسی مذکر در ادبیات فارسی بازنمایی انکارناشدنی دارد. ثانیاً برخلاف زبان‌های انگلیسی و عربی، در زبان فارسی مؤنث و مذکر شناسه‌های دستوری جداگانه ندارد و بسیار جاها زبان مشخص نمی‌کند که مخاطب با معشوق مذکر است یا معشوق مؤنث. برآیند این مسائل باعث شده که گاه کل ادبیات فارسی به ارتکاب این علت و ابتلا بدین آفت متهم گردیده و نکوهیده شود. چندانکه ادبای هندی آشکارا بیان داشته‌اند که برخلاف عاشقانه‌های عربی و هندی، در عاشقانه‌های فارسی و ترکی، خطاب با یارِ اَمرد و معشوق مذکر است (میرزاخان ابن فخرالدین محمد، ۱۳۵۴: ۲۹۸؛ آزاد البلکرامی، ۲۰۱۵: ۳۵۸؛ آزاد بلگرامی، ۱۳۸۲: ۱۱۶). بنا بر تفاوت‌های یادشده، در برگردان عربی و فارسی نایکابھید مخاطب تغزلات کلاً مؤنث گرفته شده و این مخاطب مؤنث در مقام معشوقی است، نه عاشقی.

در نایکابھید نیز مانند النکار هندی، گرایش به سوی مسائل معنایی و تجربیدی است، و نه چندان به سوی مسائل صوری و تنی. ادبای هند در انتقال این فن به عربی و فارسی، معشوق مؤنث را بنا بر خصایص اخلاقی و روحی و سنّ و سال و شیوه رفتار با یار و مانند این‌ها، به انواعی مثل صالحه، طالحه، بیتیه، سوقیه، صغیره، غافله، باکره، تیه، شاکیه، رامزه، مضطربه، منهره، طارقه، حاضره، مترجیه، نادمه و ... تقسیم‌بندی نموده‌اند. مثلاً مضطربه، نایکایی را گویند که با کمال شوق جانب نایک رود؛ اگر این رفتن در روز باشد، نایکا منهره (از انهار به معنای به روز در آمدن) و اگر در شب باشد، نایکا طارقه (از طروق به معنای به شب آمدن) باشد:

● آمد سحر به خانه من یار بی حجاب امروز از کدام طرف سر زد آفتاب

● شب که آن شیرین لب آمد بی حجاب شکرین گردید شیر ماهتاب

چنانکه می بینید بدین نحو می شود سیاهه بلندبالایی از نایکابهدید ترتیب داد و گونه‌های زیادی استخراج کرد و بر آن افزود. اگر درباره گردآوری زیبایی‌شناسی صورتی معشوق در ادبیات هندی نیز کوششی صورت گرفته بود، در واکاوی تطبیقی با زیبایی‌شناسی معشوق شعر فارسی می شد به نتیجه‌های جالبی رسید و دریافت که تفاوت فضاهای اجتماعی و فرهنگی چگونه بر تفاوت ادراک‌ها از مقوله زیبایی و تفاوت التذاذ زیبایی‌شناسانه از معشوق تأثیر گذاشته و تغییرات این مسائل در طی زمان چگونه و چقدر بوده است. در فارسی، گذشته از اشعار و ابیات «سراپانامه»، تنها اثری که تا حدودی از این نظرگاه انتظارمان را برمی آورد، *انیس العشاق* (حدود ۷۵۷ ق.) شرف‌الدین رامی است. رامی با یادکرد این نکته که «شعرای سخن آفرین و استادان باریک بین از کثرت معانی و غایت سخندانی، سراپای معشوق را بر نوزده باب مبوب گردانیده» اند (رامی، ۱۳۲۵: ۳)، اوصاف حسن معشوق را زیر نوزده باب بررسی کرده و برای آن‌ها شواهدی از شعر فارسی به دست داده است.

۳. نتیجه‌گیری

در تکوین بلاغت اسلامی، چه در نمود عربی و چه در نمود فارسی‌اش، یکی از جریان‌هایی که نشاید از نظر دور بماند، جریانی است که با به وجود آمدن تعامل میان فرهنگ و ادبیات هندی با فرهنگ و ادبیات عربی و فارسی در دوره صفوی / تیموری شکل گرفت و آن، جریان تطبیق بلاغت هندی (النکار) با بلاغت اسلامی و برگرداندن مسائل بیانی و بدیعی از هندی به عربی و فارسی است. شیوه کار تقریباً چنان است که پس از تعریف آرایه بلاغی هندی به زبان عربی و فارسی، برای آن‌ها شواهدی از شعر این دو زبان به دست داده می‌شود. این جریان، دو چهره شاخص دارد: میرزاخان ابن فخرالدین محمد و میرغلامعلی آزاد بلگرامی.

با نگاهی تطبیقی به بلاغت هندی و اسلامی دریافت می‌شود که برخی محسنات و صنعت‌های بلاغی خاص بلاغت اسلامی، برخی خاص بلاغت هندی و برخی مشترک میان آن‌هاست. هرچند که گاه همان محسنات و صنعت‌های هندی نیز در بلاغت اسلامی بدون مابه‌ازاء نیست؛ مانند تعدادی از گونه‌های تشبیه، عکس‌المخالطه، صرف‌الخزانة، الاعتذار، الخارق، التشبیك. صنعت‌هایی نیز هستند که در بلاغت اسلامی مطرح نبوده‌اند، اما برای تحلیل بدیعی نوعی از ابیات از آن‌ها بهره‌مند می‌توان شد. از این قبیل است صنعت دینبادوار النکار. همچنین در تطبیق بلاغت هندی و اسلامی، می‌توان بدین نکته پی برد که محسنات و صنعت‌های هندی، عمدتاً پیرامون مسائل محتوایی و معنایی ابیات می‌گردند تا مسائل صورتی و لفظی.

بلاغت هندی، پی‌آیه‌ای نیز با نام نایکابهیید دارد که می‌توان آن را به علم النسوان یا معشوق‌شناسی برابر نهاد. در این حوزه باز بر بنیاد همان محتواگرایی و معناگرایی غالب، معشوق شعری از جهت خصائل نفسانی و سن و سال و نحوه رفتار با یار، گونه‌شناسی و نام‌گذاری شده است. در برگردان نایکابهیید به عربی و فارسی، با توجه به تفاوت‌های اجتماعی و فرهنگی، در مقام عاشقی یا معشوقی نایکا(زن) و جنسیت معشوق، ایجاد تغییراتی، ناگزیر است.

پی‌نوشت‌ها

۱. «قالوا: وَمَنْ أَحَبَّ أَنْ يَبْلُغَ فِي صِنَاعَةِ الْبَلَاغَةِ وَيَعْرِفَ الْغَرِيبَ وَيَتَّبِعَ فِي اللُّغَةِ فَلْيَقْرَأْ كِتَابَ كَارُونَدٍ وَ قَدْ عَلِمْنَا أَنَّ أَخْطَبَ النَّاسِ الْفَرَسُ.»

کتابنامه

- آرزو، سراج‌الدین علی خان اکبرآبادی. (۱۳۸۴). *مجمع التفاسیر*. میر هاشم محدث (مصحح). تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- آرزو، سراج‌الدین علی خان اکبرآبادی. (۱۳۸۱). *عطیة کبری و موهبت عظمی*. سیروس شمیسا (مصحح). تهران: فردوس.
- آزاد البلکرامی، غلامعلی. (۲۰۱۵م). *سیحۃ المرجان فی آثار هندستان*. محمد سعید الطریحی (تقدیم و تحقیق). بیروت: دارالرافدین.
- آزاد بلگرامی، میرغلامعلی. (۱۳۸۲). *مخزلان الهند*. سیروس شمیسا (مصحح). تهران: صدای معاصر.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۸۴). *سبک‌شناسی: تاریخ تطوّر نثر فارسی*. تهران: امیرکبیر.
- تفضلی، احمد. (۱۳۸۶). *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*. به کوشش ژاله آموزگار. تهران: سخن.
- جاحظ، ابی‌عثمان عمرو بن بحر. (من دون تاریخ). *البيان والتبيين*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- حافظ، خواجه شمس‌الدین محمد. (۱۳۶۲). *دیوان حافظ*. پرویز ناتل خانلری (مصحح). چ. ۳. تهران: خوارزمی.
- رامی، شرف‌الدین. (۱۳۲۵). *انیس العشاق*. عباس اقبال (مصحح). تهران: انجمن نشر آثار ایران.
- ریپکا، یان و همکاران. (۱۳۸۱). *تاریخ ادبیات ایران*. عیسی شهابی (مترجم). چ. ۲. تهران: علمی و فرهنگی.
- سلوم، داوود. (۱۹۸۱م). *مقالات فی تاریخ النقد العربی*. دمشق: وزارة الثقافة و الإعلام.

- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۵). *صور خیال در شعر فارسی: تحقیق انتقادی در تطوّر ایماژهای شعر پارسی و سیر نظریه بلاغت در اسلام و ایران*. ج. ۶. تهران: آگاه.
- صائب تبریزی، محمدعلی. (۱۳۹۱). *دیوان صائب تبریزی*. محمد قهرمان (مصحح). ج. ۵. تهران: علمی و فرهنگی.
- صفاء ذبیح‌الله. (۱۳۷۸). *تاریخ ادبیات در ایران*. ج. ۱۰. تهران: فردوس.
- عباس، سید حسن. (۱۳۷۳). «میرغلامعلی آزاد بلگرامی و آثار عربی او». *آینه پژوهش*. دوره ۵. ش. ۲۸. مهر و آبان. صص. ۱۰۳-۱۰۰.
- فتوحی، محمود. (۱۳۸۵). *نقد ادبی در سبک هندی*. ویراست دوم. تهران: سخن.
- محمدی ملایری، محمد. (۱۳۸۴). *فرهنگ ایرانی پیش از اسلام و آثار آن در تمدن اسلامی و ادبیات عربی*. ج. ۵. تهران: توس.
- میرزاخان ابن فخرالدین محمد. (۱۳۵۴). *تحفة الهند*. نورالحسن انصاری (مصحح). ج. ۱. تهران: بنیاد فرهنگ ایران

